

Тема 1. Місце історії України у формуванні світогляду спеціаліста і громадянина. Вступ. Найдавніша історія України

- 1. Предмет, метод, принципи і функції історії України**
- 2. Періодизація, історіографія, джерела історії України**
- 3. Дослов'янські поселення на території України**
- 4. Походження, розселення та устрій східних слов'ян**

Історія України відіграє особливо важливу роль у навчально-виховному процесі кожного учбового закладу. Адже вітчизняна історія - це не лише навчальна дисципліна, але й частина національного світогляду, важлива складова загальної культури суспільства, усіх його членів.

Без знання історії не лише важко зрозуміти сучасне, передбачити й успішно розбудовувати майбутнє, але й виховати свідомого громадянина, справжнього патріота української держави. Закономірно, що інтерес до вивчення вітчизняної історії постійно зростає.

За роки незалежності вийшло у світ чимало підручників і навчальних посібників з історії України, які в переважній більшості об'єктивно, з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений українським народом історичний шлях і події сучасного розвитку держави. Проте чимало з них не пристосовані до вузівської програми курсу „Історія України“, у них часто студенту важко знайти конкретну відповідь на усі передбачені програмою питання. Зокрема майже не висвітлюються питання предмета, принципів, функцій історії України, її періодизації, джерел та історіографії, чималий різнобій у трактуванні ролі історичних діячів, подій і явищ.

Ми намагатимемось об'єктивно осмислити наше історичне минуле, проаналізувати події і факти, роль історичних діячів без стереотипів та ідеологічних штампів в минулого, а також без новітніх „патріотичних міфів“. Зробимо спробу відібрати і стисло, але зрозуміло викласти найважливіші, найхарактерніші події і факти. При цьому чільне місце відводитиметься проблемам українського національно-визвольного руху, української

державності, боротьбі за її утвердження в несприятливих умовах постійного тиску сусідніх держав, зростання національної самосвідомості українського народу на різних етапах його героїчної і трагічної історії.

1.1. Предмет, методи, принципи і функції історії України

Історія походить від грецького слова *historia*, що означає **розповідь про минуле, дослідження минулого**. Отже історія, як одна з суспільних наук (наука про суспільство) вивчає минуле людства в усій його конкретності і різноманітності з метою розуміння сучасного і перспектив розвитку.

У найбільш стислому вигляді **предмет історії України** – це вивчення виникнення й розвитку людського суспільства на всіх українських землях з найдавніших часів до сьогодення.

Це – аналіз розвитку суспільно-економічних формацій на українській території, продуктивних сил, способів виробництва і виробничих відносин між людьми в кожний конкретний період.

Це й висвітлення героїчної боротьби українського народу за утвердження і розбудову на своїй землі незалежної держави.

Предмет історії України включає: політичні інститути, культуру, мораль, право, звичаї, побут народу, визначення ролі та місця його історичних діячів.

Отже предмет історії України – це не лише перелік основних подій і явищ, але й розуміння історії як безперервного процесу її пізнання, в якому сплелися закономірності і суперечності, геополітичне положення і ментальність народу, геніальні прозріння й помилки його вождів, впливи близьких і далеких сусідів – усе те, що вважають історичною долею народу.

Історія України – це не лише наука і навчальна дисципліна. Це – частина національного світогляду, складова загальної культури кожної людини.

У вивченні і викладанні історії України застосовують ті самі **методи**, що й у вивченні інших дисциплін гуманітарного циклу: історико-хронологічний, порівняльний та синхронний аналізи подій і явищ. Названі методи вивчення історії України застосовуються у взаємозв'язку з **принципами** об'єктивності та історизму.

Ці принципи вимагають у вивченні історії України опиратися на конкретні факти, документи, історичні джерела, причому брати їх у сукупності і взаємозв'язку – як позитивні, так і негативні (не „висмикувати” лише окремих фактів, не „підтасовувати” їх залежно від політичної кон'юктури, як це часто траплялося в нашій історії).

Принцип історизму дозволяє побачити, як та чи інша подія, історичне явище виникли, який шлях у своєму розвитку пройшли і чим вони завершилися.

Порівняльний принцип дозволяє порівняти, як було і як є, порівняти історичні процеси в Україні та в інших країнах, що дає можливість детальніше оцінити здобутки чи прорахунки, стан української держави, суспільства в конкретний історичний період.

У зв'язку з цим у дослідженні історії України особливо актуально звучать слова-звернення безсмертного Кобзаря прийдешнім поколінням:

Прочитайте лишень добре,

Прочитайте знову

Тую славу. Та читайте

Од слова до слова.

Не минайте ані титли,

Ніже тії коми,

Все розберіть та й спитайте

Тоді себе: що ми?

Чиї сини? Яких батьків?

Отже, без глибокого пізнання нашого історичного минулого неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, а тим більше успішно будувати майбутнє.

Звідси й випливають основні **функції** історії України.

Це по-перше, **пізнавальна (інтелектуально-розвиваюча)**. Не можна бути освіченою людиною і не знати „свого роду, племені”, історії своїх батьків, дідів, прадідів, свого народу, своєї Батьківщини. Це особливо важливо для майбутніх фахівців.

По-друге, – **практично-політична**. Ця функція дозволяє розглядати історичний процес в єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Адже в історії народу – великий позитивний і негативний досвід, багаті культурні традиції тощо і, щоб рухатися вперед з меншими втратами і прорахунками, треба знати історію. Без історичного досвіду кожне покоління повинно було би повторювати і відкривати те, що було зроблено їх попередниками.

І по-третє, **світоглядна** функція. Вона формує погляд на світ, суспільство, закони його розвитку, сприяє вихованню патріотичних почуттів, любові до своєї Вітчизни, гордості за Україну, її народ та його героїчну історію, яка є основою складовою світової цивілізації.

1.2. Періодизація, історіографія, джерела історії України

Щодо періодизації історії України (тобто поділу її на окремі періоди), то необхідно відзначити, що серед істориків немає єдиної точки зору. А тому в підручниках і посібниках з історії України більшість авторів ці проблеми, як правило, оминають. Хоч сам виклад матеріалу за розділами свідчить про дотримання ними тієї чи іншої періодизації.

Найчастіше зустрічаються три підходи до періодизації вітчизняної історії:

I - хронологічний (первісна епоха), стародавній світ, середньовіччя, новий і новітній час;

II - за соціально-економічними і політичними ознаками: первісне суспільство, капіталістичне суспільство, соціалістичне (радянське) суспільство і суспільство з перехідною економікою в період незалежності України;

III - за періодами становлення і розвитку української державності: стародавня доба, княжа доба, литовсько-руська (польсько-литовська) доба, козаччина і Гетьманська держава, боротьба за українське національне відродження (XIX – поч. XX ст.), українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.), радянська Україна і незалежна Українська держава.

Переважна більшість учених поділяють історію України саме за третім принципом, якого дотримувався і Михайло Грушевський. Необхідно зауважити, що ще у XVII ст. викладач Києво-Братської Колегії, видатний церковний діяч, історик Феодосій Сафонович у своєму знаменитому творі „Крайніка“ розглядав політичну історію України як процес становлення та розвитку Української держави: Київська Русь - Галицько-Волинське князівство - українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського - Запорізька Січ.

1. Стародавня доба - це період від появи людини на території сучасної України і її розвиток до VI–IX ст. нашої ери, коли в процесі вдосконалення знарядь праці, техніки і технології землеробства, піднесення ремесла і торгівлі, а звідси і класової диференціації та розгляду родово-общинного ладу з'являються перші протодержави, які сприяли створенню фундаменту, на якому у IX ст. зросла могутня будова Древньоруської держави.

2. Княжа доба: Київська Русь та її спадкоємниця Галицько-Волинська держава (IX–XIII ст.): утворення великої і сильної Древньоруської держави, головний осередок якої складали усі нинішні етнічні українські землі,

сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, висунуло її в число провідних країн середньовічного світу.

3. Литовсько-польська доба української історії (XIV–XVI ст.) - це період, коли в результаті феодалної роздробленості, князівських міжусобиць і спустошливих набігів кочівників (особливо монголо-татарських орд) землі древньоруських князівств стали здобиччю Литви і Польщі. Наприкінці XVI ст. у складі Польського князівства опинилися всі українські землі, за винятком Північної Буковини (Молдавія), Закарпаття (Угорщина) і Чернігово-Сіверщина (Московське царство). Українські селяни були позбавлені права володіти землею і закріпачені, а великі українські землевласники здебільшого покатоличилися і спольщилися.

4. Козаччина і гетьманська держава (кінець XVI – XVIII ст.). Цей період вітчизняної історії важливий не лише виникненням специфічного соціального стану українського суспільства, але й створенням у ході національної революції 1648-1676 рр. незалежної від Польщі української Козацької держави - Гетьманщини і її втрата в результаті внутрішньої боротьби за владу і зовнішнього тиску агресивних сусідів.

5. Період боротьби за українське національне відродження (XIX - поч. XX ст.) - від „Руської трійці“, культурно-просвітницької діяльності до створення політичних організацій, одним із головних завдань яких була реалізація самовизначення українського народу.

6. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.), визначним досягненням якої було створення Української держави – Української народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки та проголошення січня 1919 р. Акту злуки усіх українських земель.

7. Радянська державність (УСРР, згодом УРСР), яка була створена на переважній більшості українських земель після поразки української національно-демократичної революції і перебувала у складі СРСР (191-1991 рр.).

8. Незалежна Українська держава, яка проголошена в серпні 1991 р. в результаті розвалу СРСР.

Зрозуміло, що кожен з цих періодів можна було б розділити на певні етапи розвитку вітчизняної історії, які відіграли визначальну роль у долі українського народу. На цьому буде акцентуватись увага в подальшому викладі.

Історіографія (від історія і грецького – пишу) – письмова розповідь про минуле України, тобто сукупність літератури з проблем історії України, а також – суспільна історична дисципліна, яка вивчає стан та розвиток української історичної науки. До історіографії історії України відносять усі праці, що були написані чи опубліковані з вітчизняної історії з часу первісного суспільства на території України і до сьогодення.

До утворення незалежної Української держави комплексні дослідження з історії України майже не проводились. Українські землі розглядались як частина інших держав (імперій), а український народ – як бездержавна нація. За радянських часів історія Української РСР розглядалася лише в контексті історії Росії та СРСР. Як виняток складають лише праці М. Грушевського, В. Антоновича, М. Аркаса, Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, І. Крип'якевича та ін., які зробили вагомий внесок у дослідження історії України.

Особливо активно збагачується історіографія історії України з часу отримання нею незалежності. Проте глибокому, всебічному та об'єктивному дослідженню вітчизняної історії перешкоджає те, що багато безцінних джерел у силу історичного розвитку нашого народу знаходиться за межами країни (в Росії, Польщі, Австрії, Угорщині, Румунії та інших державах), чимало з них втрачені назавжди.

Історичні джерела – це залишки минулого, що пов'язані з діяльністю людини і „відбивають” її історію.

Їх можна поділити на такі типи:

– **писемні, літературні джерела** – літописи, хроніки, грамоти, настінні і наскальні написи, документи офіційних органів влади (укази, накази, розпорядження, універсали, закони тощо), спогади очевидців подій, архівні документи, наукові і науково-популярні історичні дослідження, публікації в періодичних виданнях тощо;

– **археологічні джерела**: будівлі, речі, предмети, знаряддя, пам'ятки матеріальної культури;

– **усні джерела**: билини, перекази, пісні, інша народна творчість, в якій „відбиті” ті чи інші події історії українського народу;

– **лінгвістичні**: аналіз мови, її діалектів у тій чи іншій місцевості;

– **етнографічні**: дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв;

– **фото-, кінодокументи**, електронні носії інформації тощо.

Джерельна база є основою для дослідження, вивчення історії України.

1.3. Дослов'янські поселення на території України

Розвиток людини на території України відбувався в основному за тими самим напрямками, що і в інших регіонах. Заселення сталося близько 1,5 млн. років тому. Вивчивши археологічні пам'ятники, пов'язані зі знаряддями праці, на основі матеріалу, з якого вони зроблені, виділяють декілька значних періодів розвитку первісного ладу (їх за традицією називають віками): кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-бронзовий, залізний. Деякі дослідники після кам'яного вміщують перехідний вік – мідно-кам'яний (єнеоліт).

Палеоліт тривав від появи першої людини на наших теренах близько 1,5 мільйона років тому до 10 тис. років до н. е. В його ранній період первісна людина вміла виготовляти примітивні засоби праці з каменю та

дерева (загострені гілки, шкребачки, рубила). Основними заняттями людини були збиральництво та полювання. Соціальною формою існування за раннього палеоліту виступало людське стадо, оскільки лише колективне буття давало можливість вижити у складних кліматичних і природних умовах. Жили люди того часу в печерах або хижих із дерева та кісток мамонта.

Археологи знайшли сліди перебування людини періоду раннього палеоліту недалеко від с. Королеве у Закарпатській області, у районі м. Амвросіївка у Донбасі, у с. Лука-Врублевецька на Житомирщині.

За середнього палеоліту (150 тис. – 40–35 тис. років тому) з'явився неандерталець – людина нового фізичного типу, найважливішим досягненням якої є використання вогню, що значно зменшило її залежність від природи. Пам'ятки середнього палеоліту вчені виявили у с. Молодово Чернівецької області, у Криму, у басейні річок Дністра і Десни.

На зміну неандертальцеві в епоху пізнього палеоліту прийшов кроманьйонець – „людина розумна”, яка вже є не просто споживачем дарунків природи, але й виробником знарядь праці. З'явилися різці, вістря стріл, кістяні гарпуни. Будувалися землянки. Важливі зміни відбулися і в соціальній організації – на зміну первісному стаду приходить родова община з колективною власністю на засоби виробництва. Родинні зв'язки визначалися за материнською лінією, отож є підстави твердити про виникнення у цей період матріархату.

Удосконалення житла і виникнення шитого із шкір одягу значно розширили територію розселення первісної людини. Свідченням цього є стоянки пізнього палеоліту практично на всій території України – Мізинська – на Десні, Рилівська, Межиріч і т. д.

У період пізнього палеоліту постали релігія (ритуальні дієства) і палеолітичне мистецтво (магічні малюнки, різьблення по кістці). Язичницька релігія виникла у вигляді чотирьох основних форм: анімізму, тотемізму, магії і фетишизму.

Близько 10–11 тис. років тому палеоліт змінився мезолітом.

Зникли льодовики, природа Європи набула близького до сучасного вигляду, вимерли мамонти, носороги. Людина винайшла лук і стріли. Основними різновидами господарювання були полювання, рибальство, почалося приручення тварин – спершу собаки, згодом – свині.

З мезолітичних стоянок можна відзначити хоча б Журавську – на Чернігівщині, Фатма-Коба і Мурзак-Коба – у Криму, Гребеники – в Одеській області. В цю епоху, згідно пам'яток матеріальної культури, вже можна виділити окремі етнокультурні області.

Наприкінці мезоліту відбувся поступовий перехід від збиральництва і полювання до землеробства і скотарства, які остаточно розвинулися в епоху неоліту (VII–IV тис. до н. е.). Це був перший суспільний поділ праці. Саме цей період вважають розквітом первісного ладу, тому що вже постало продуктивне господарство. Винайдені шліфування і свердління каменю, з'явилися штучні матеріали (обпалена глина), а потім – тканина. Відбувся перехід від привласнюючого до відтворюючого господарювання. Цей процес отримав назву „неолітичної революції”.

Сусідська община змінила родову організацію людей. Натомість матріархату постав патріархат. Сьогодні відомі понад 500 неолітичних поселень у басейнах річок Десни, Дністра, Південного Бугу, Прип'яті та інших регіонах України.

Енеоліт – перехідна епоха від кам'яного до мідного віку (VI–III тис. до н. е.) – пов'язаний перш за все з корінними змінами в житті людини: опануванням металів. У цей період на території України сформувалися дві основні групи племен: землероби – на Правобережжі і скотарі – на півдні та південному заході. Це свідчило про перший суспільний поділ праці. Використовуючи тяглову силу худоби, люди почали збирати більший врожай, що зумовило виникнення надлишків сільськогосподарської продукції, майнової нерівності та обміну продуктами. Таким чином

виділилася родоплемінна верхівка, яка, привласнюючи результати праці гурту, поступово зосереджувала у своїх руках владу над ним.

Найбільш вивченою археологічною культурою цієї епохи є трипільська. Саме в с. Трипілля Київської області київський археолог В. Хвойка віднайшов перше таке поселення. До сьогоднішнього дня „відкритими” лишаються питання походження трипільців, хронологічних рамок їхньої культури, і, частково, території, яку вони заселяли.

Сучасні археологи визначають приблизні рамки існування трипільської культури початком IV – кінцем III тис. до н. е. Територія, заселена трипільцями, пролягала від Словаччини та Румунії до Слобідської України, від Чернігова до Чорного моря. Стосовно походження, то більшість археологів вважають, що основу Трипільської культури на її ранньому етапі складали балканські землеробсько-скотарські племена. Трипільці, які поселились на Правобережжі України, були фактично найдавнішими хліборобськими племенами. Обробляючи землю дерев'яним плугом з кам'яним або кістяним лемехом, вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Зерно мололи за допомогою простих кам'яних жорен. Окрім цього, трипільці розводили дрібну рогату худобу та коней, свиней. Селились трипільці у басейнах річок. На сьогодні археологами вивчено декілька великих поселень (від 10 до 20 тис. мешканців) – Майданецьке, Доброводи, Талянки (на Черкащині). Населення жило у стаціонарних чотирикутних глиняних одно-двоповерхових будинках з кількома кімнатами.

На надзвичайно високому рівні у трипільців знаходився розвиток гончарства. Посуд виготовлявся у спеціальних гончарних печах, а потім фарбувався білою, червоною і чорною фарбами характерними візерунками. Розвивалося ткацтво.

Археологічні знахідки свідчать про зв'язки трипільських племен із Малою Азією, Кавказом.

Розвиток знарядь праці із сплаву міді та олова – бронзи був головним досягненням цієї епохи, яке зумовило зміни суспільних відносин.

Застосування більш міцного металу – бронзи дало можливість значно вдосконалити транспортні засоби, знаряддя виробництва.

Подальшого розвитку набули різні ремесла: гончарне, каменярське, бронзоплавильне. Відбувся другий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла від землеробства (третій пов'язаний із відокремленням торгівлі). Суспільство поступово перейшло від первісного ладу до епохи соціального розшарування. Це не могло не зумовити зіткнення між племенами і всередині племен.

Бронзова епоха на території України була фактично завершальною стадією первісного ладу.

У I тис. до н.е. на території України з'явилися перші залізні знаряддя праці. До цього часу вона була заселена різною за походженням людністю. Тут жили, зокрема, пращури слов'ян – місцеві землеробські племена. Згодом на українські землі прийшли кочівники. Першими з них були кіммерійці, які належали до іраномовної групи населення. Вони вже опанували технологію залізничного виробництва з болотяних руд. Основна суспільна діяльність кіммерійців була пов'язана з військовими походами, які сягали країн Малої та Передньої Азії. Мобільні вершники, озброєні залізною зброєю, ці завойовники були значною військовою потугою. Кіммерійці не мали постійних осель. Вони об'єднувалися у племена, а ті, в свою чергу, у союз племен на чолі з вождем. Саме на даному історичному етапі військові кочові племена, які з'явилися на території України, на нашу думку, загальмували позитивний процес відокремлення ремесла від землеробства, відкинули поступальний розвиток суспільства дещо назад.

Наприкінці VII ст. до н. е. кіммерійців витиснули з території України іраномовні племена скіфи, які мали чисельну перевагу, були краще організовані та військово вишколені. Очолювали племена скіфів царі з необмеженою владою.

Видатний давньогрецький історик Геродот вирізняв серед них царських скіфів, скіфів-кочовиків, скіфів-орачів і скіфів-землеробів. Перші

жили на берегах Азовського моря та у степовому Криму, кочовики – у степах Наддніпрянщини, землероби – у лісостеповій зоні, орачі – між Дніпром і Дністром. Окрім військових походів, скіфи торгували з грецькими колоніями у Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутра, віск, мед, а особливо рабів скіфи отримували вино, зброю, предмети розкоші.

Наприкінці VI ст. до н. е. скіфи сформували свою державу, поділену на три частини, кожен з керівників якої був верховним царем. На чолі цих царств перебували представники єдиної династії, що, безумовно, зміцнювало таку державу.

З-поміж військових успіхів скіфів варто особливо зазначити перемогу над перським царем Дарієм. Скіфські воїни вирізнялися, за словами Геродота, нечуваною жорстокістю.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла у IV ст. до н. е. за царя Атея, пролігши від Дунаю до Дону.

Але на кінець IV – початок III століття до н. е. через деякі об'єктивні обставини становище Скіфії різко погіршилося. На думку дослідників, це сталося через глобальну зміну кліматичних умов на території України: висихання степів, збіднення економічних ресурсів лісостепів, зменшення трав'яного покриття. Окрім цього, у III столітті до н. е. на територію Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли сармати, які витіснили скіфів. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малих Скіфії: першу – у Нижній Наддніпрянщині й Північному Криму, другу – у степовому і передгірному Криму зі столицею у Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисараю.

Після цього до середини III століття н. е. у Північному Причорномор'ї панували сармати. Це були спілки декількох племен: язигів, роксаланів, аланів, які, однак, не мали міцної центральної влади. Основним господарством сарматів було кочове скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней, овець. Окрім цього, полювали, ремеслували.

Мова сарматів, як і скіфів, належала до іранського типу.

Наприкінці I ст. з ініціативи та під керівництвом племені аланів було створено великий союз племен. Проте у III ст. у ці краї прийшли вихідці з Прибалтики – племена готів, а трохи пізніше – зі Сходу – гунів, і пануванню сарматів настав кінець.

Ще у VII–VI ст. до н. е. почався процес „великої грецької колонізації” у Північному Причорномор’ї, викликаний передусім їх торговою експансією та відсутністю пристосованої для землеробства землі у самій Греції.

Першим грецьким поселенням на півдні України був о. Березань – Борисфеніда (біля м. Очакова Миколаївської області). Потім, у першій половині VI ст. до н. е. на правобережжі Бузького лиману постала Ольвія, на кінець V ст. до н. е. – Херсонес (поблизу сучасного Севастополя), Тіра (на лимані Дністра), Феодосія – у Криму, Пантікапей – на місці теперішньої Керчі.

Основою грецького господарства Північного Причорномор’я були землеробство, виноробство, рибальство і переробка риби, яка потім вивозилась до Греції. Високого рівня досягло ремесло: ткацтво, гончарство, обробка металів.

Грецькі міста-держави були центрами торгівлі та ремесел Північного Причорномор’я. З Греції надходила зброя, коштовності, посуд, солодоші, приправи, спеції.

Грецькі міста-держави, за винятком Боспору, за своїм устроєм були рабовласницькими аристократичними або демократичними республіками. Значна роль в їхньому керівництві належала вільним громадянам, хоч основна влада належала багатим купцям.

У V ст. до н.е. за царя Мітрідата Євпатора виникло Боспорське царство зі столицею у Пантікапеї, яке охоплювало Керченський, Таманський півострови та північне узбережжя Азовського моря до витоків Дону. Поступово Боспор поширив свою владу на багато інших грецьких колоній.

У грецьких містах, де панувала понтійська культура, значна увага приділялася розвитку освіти. Розповсюдженою була література,

розвивались історія, театр, музика. Будувалися храми, прикрашені скульптурою, фресками та мозаїкою. В кожному місті карбувалася власна монета.

Проте на зламі IV–III ст. до н. е. міста–держави вступили в епоху кризи, причинами якої були як внутрішні суперечності, так і загарбницькі дії скіфів у Криму. Все це зумовило падіння міст і ослаблення впливу греків у Північному Причорномор'ї. В середині I ст. Ольвія, Тіра, Херсонес ввійшли до складу римської провінції Нижньої Лізії, оскільки загроза з боку варварів змусила їх визнати владу римських легіонів.

Протягом III–IV ст. під ударами готів і гунів, які виступали проти Римської імперії, античні міста–держави в епоху великого переселення народів фактично припинили своє існування.

1.4. Походження, розселення та устрій східних слов'ян

Питання походження східних слов'ян і на сьогодні є недостатньо вивченим. Існує декілька версій відносно територій, де формувався східнослов'янський етнос, та часу, коли це відбувалось. Найбільш поширеною є та, згідно якої перший етап складання слов'янства, так званий передслов'янський, сягає другої половини II– I тис. до н. е. Саме тоді почалося формування декількох археологічних культур, які пізніше стали характерними для слов'ян.

Передслов'янський період пов'язаний із виникненням на правобережній лісостеповій Наддніпрянщині Зарубинецької культури, яка, на думку більшості вчених, є спільною для всього слов'янства. У той період населення межиріччя Десни, Сейму і Сожа було осілим, жило в основному за рахунок землеробства, ремесел і торгівлі.

Уперше слов'яни згадуються у працях Тацита, Птоломея (I ст. н.е.) під назвою „венеди”, які жили між р. Одрою і Дніпром. Пізніше, на середину I тис. н. е., з венедів вирізнилися дві групи слов'янського населення – анти і

склавіни. Перші заселили територію від Дунаю до витоків Дону та Азовського моря й склали згодом східну гілку слов'янства.

Основою господарства антів лишалися землеробство і скотарство. Значного розвитку набули і ремесла – ливарне, ковальське, ювелірне, каменярське. Важливе місце у господарському житті антів посідала торгівля з містами–державами Північного Причорномор'я та арабськими країнами. Окрім цього, річка Дніпро, яка протікала через територію антів, була важливим міжнародним торговельним шляхом. Суспільно-політичний устрій антів мав демократичний характер. На чолі племені стояв князь і старшини, але всі важливі питання вирішувались на народних зборах – віче.

Анти часто воювали проти готів, загрожували північним кордонам Візантії по Дунаю. А в середині V ст. підкорені гунами анти разом із ними брали активну участь у Балканських війнах.

Держава антів проіснувала близько трьох століть (кінець IV – початок VII ст.) і у 602 році загинула під натиском аварів. Після цього у письмових джерелах анти вже не згадувалися. Починаючи з VII ст., у літературі трапляється назва „слов'яни” – людність, яка мешкала на правому березі Дніпра. Незабаром сформувалося понад 10 великих племінних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, Росії і Білорусі. Перелік цих об'єднань міститься у „Повісті минулих літ”: поляни, древляни, дреговичі, дуліби, волиняни, бужани, уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, кривичі, радимичі, ільменські словени. Поступово склалися й великі спільноти. Існують згадки про три центри – Куявію (Київська земля з Києвом), Славію (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених – Ростово-Суздальська земля).

Ранні слов'яни селилися здебільшого по берегах річок і озер. Житла були дерев'яними, обмазані глиною. Серед досліджених поселень ранніх слов'ян варто виділити – Корчувате, Лютіж, Суботів, Канів.

Жили ранні слов'яни за традиціями родоплемінного ладу. Майном, передусім землею, володіли великі роди – патріархальні об'єднання за

кровною спорідненістю. Але поступово відбувається перехід до сусідської общини, за якої визначальним було не походження, а місце проживання.

Суспільний лад ранніх слов'ян характеризувався переходом від первісного демократизму до військово-племінного угруповання, за якого влада концентрується в руках сильних вождів (князів). Спершу ті обираються разом зі старшиною на народних віче, а далі їх влада передається у спадок.

Життя і праця східних слов'ян були тісно пов'язані зі своєю сім'єю і природою. Це і визначило два основних культу – обожнення сил природи і культу пращурів. Систему вірувань ранніх слов'ян, коли вклоняються Сонцю, Місяцеві, вогневі, дощеві, називають язичництвом. Поступово формується пантеон богів, серед яких найбільш шанованими були: Дажбог – бог Сонця й добра; Перун – бог грому; Сварог – бог неба; Дана – богиня води; Стрибог – бог вітрів; Велес – бог худоби.

Служителями язичницької релігії були жерці, їх називали волхвами. Ці люди володіли, окрім релігійних, ще й медичними, астрономічними знаннями.

Вірили східні слов'яни і в духів – домовиків, водяників, лісовиків, мавок, русалок тощо.

Уже в ті часи, ґрунтуючись на природних спостереженнях, наші пращури створили календар, який складається із 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні – тоді, коли день починав переважати ніч.

Розвивалось у східних слов'ян й ужиткове мистецтво зі „звіриним” і „геометричним” жанровими стилями. Вдосконалювалась й музична творчість.

Східні слов'яни створили високу культуру, яка поступово стала першоосновою духовного розвитку майбутньої України.

Протягом VIII–IX ст. слов'яни розселилися по території Східної Європи. Найбільшими слов'янськими племенами були: поляни, що жили на Середній Наддніпрянщині, сіверяни – на р. Десна, в'ятичі – на Оці, на заході

від полян – дреговичі та древляни. По течії р. Західний Буг лежали землі волинян і дулібів. У цей час основною формою суспільного ладу були спілки племен, які часто переходили у більш складні об'єднання.

На північному заході сусідами східних слов'ян були варяги (племена балтів і норманів), на сході й півдні – кочові племена хозарів, печенігів, болгар, з якими у східних слов'ян часто виникали зіткнення за контроль над річками, що слугували торговими шляхами до Візантії та країн Сходу.

Поступово племінні спільноти трансформувалися у племінні князівства, які властиві перехідному етапові до феодального суспільства. Знизилася роль народного віча, довкола князів формувалися дружини – групи професійних вояків. Дружина є головним інструментом, за допомогою якого князь збирав данину, завойовував нові землі. Найбільш знатні дружинники складали дорадчий орган при князеві – боярську раду.

Починається формування верстви великих землевласників – бояр, які отримували землю (вотчину) за службу в князя. Тепер земля могла передаватись у спадок. Основна ж частина селянства – смерди – платили князеві данину й виконували різні повинності. Таким чином наявним було соціальне розшарування. Але в цей період ще не було держави як легалізованого апарату примусу.

Формування державності у східних слов'ян зумовлювалося низкою соціально-економічних і політичних чинників.

Підвищення продуктивності праці, яке спричинило виникнення додаткового продукту, привело до різких змін у соціальній сфері. Передусім зменшилась необхідність спільного обробітку землі. Земля стала переходити у власність окремих сімей. За соціальним розшаруванням почалась класова диференціація: землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники – на феодально залежне населення.

Розвиток ремесла зумовив поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині та між общинами, що в свою чергу викликало активізацію торгівлі та виникнення постійних поселень. Пожвавилася й

зовнішня торгівля. Особливо розвивались торгові зв'язки з Великою Моравією, Хазарією, Візантією.

Збільшення розмірів території, військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні збори стають неефективними. На перший план виходить князівська влада – спочатку виборна, а потім спадкоємна. Зовнішньополітична діяльність сприяла виділенню дружини в особливу привілейовану групу професійних військових, яка поступово стала органом примусу.

Крім внутрішніх факторів, важливу роль у державотворчому процесі відігравали зовнішні – насамперед постійна загроза з боку сусідніх кочових племен.

Таким чином, зміни, що відбулися в суспільному житті східних слов'ян у VI–IX ст., перш за все – піднесення землеробства, ремесел і торгівлі, розклад родовообщинного ладу і класова диференціація, виділення дружини на чолі з князем у привілейований стан, поява перших протодержав, сприяли створенню фундаменту, на якому в IX ст. зросла Древньоруська держава – Київська Русь.

Історичні джерела

„З Повісті минулих літ”

Походження і розселення слов'ян

...Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А

другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

Коли ж поляни жили особно по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. ...

...Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці, од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки „Велика Скіфія”.

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон. Прикликання варягів. Княжіння Аскольда і Діра в Києві (IX ст.) Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були особиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: „Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву”.

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звуться свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: „Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами”.

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій,

Трувор, – в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля.

А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов, другому – Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді – словени, а в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – весь, в Муромі – мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи „Чий се город?”. А вони [тамтешні жителі] сказали: „Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город цей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хазарам”. Аскольд і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

Рекомендована література

- Агбунов М. В. Путешествие в загадочную Скифию. – М., 1989.
- Аркас М. Історія України-Русі . – К., 1990. – С. 1–15.
- Археологія та стародавня історія України. – С. 41–303.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. Н. Походження слов'ян. – К., 1991. – С. 5–27, 90–133.
- Бойко О. Д. Історія України... – С. 9–40.
- Білецький А. О. Геродот про скіфів і скіфію // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 148–151.

Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.). – К., 1997.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., – С. 9–63.

Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 21–161, 244–305.

Гудзь-Марков А. В. История словян . – М., 1997.

Дзир Я. Автопортрет нації. – К., 1997.

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян (за даними археології) Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.

Залізняк Л. Від склавів до української нації. – К., 1998.

Иванчик А. И. Кимерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в 8-7 веках до н. э. – М., 1996.

Мозолевський Б. Скіфський степ . – К., 1983.

Онищенко І. Діалектика становлення українського етносу та нації. – К., 1997.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація? – К., 1991.

Сторінки історії та культури Праукраїни : Кн. 1. (Упоряд. С. М. Вовк. – Чернівці: Прут, 2001. – 288 с.

Тереножкин А. И. Кимерийцы. – К., 1976.

Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України – К., 1991.

Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні. – К., 1955.